

ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ХУҚУҚДА ЧЕТ ЕЛ ХУҚУҚИНИ ҚУЛЛАШНИ ЧЕКЛОВЧИ ҚОИДАЛАРНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

Тошкент давлат юрик универститети талабаси
Рахматова Фарбина Мирзатилло қизи

Аннотация; *Дунё давлатлари ўртасида иқтисодий, сиёсий, молиявий, тижорий интеграция жараёнлари жадал ривожланиб бориши, давлатлар ва уларнинг жисмоний ва юридик шахслари ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг кенгайиб бориши натижасида халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини қўллашга еҳтиёж туғилмоқда. Турли давлат субъектлари бир-бири билан бўладиган ўзаро муносабатларида (масалан, оилавий, шартномавий, мулкӣ, номулкий, меҳнат) у ёки бу давлатда мавжуд бўлган ҳуқуқ нормасига мурожаат қилади. Халқаро хусусий ҳуқуқ тенденциялари ривожланиб бораётган даврда миллий қонунчилигимиз чет ел ҳуқуқи нормаларини мамлакатимиз ҳудудида жорий этишга қандай қарайди, бу жараёнда чекловлар борми деган масалаларга ушбу мақоламизда батафсил тўхталамиз.*

Калит сўзлар; *Шаҳсий қонун, норма ижодкорлиги, юридик факт, коллизион нормалар, Lex rei sitae, халқаро шартномалар, чет ел елементи билан мураккаблашган муносабатлар, оммавий тартиб концепцияси, ordre public, жамоат тартиби*

Жамиятда инсонлар ижтимоий муносабатга киришар экан ҳар бир шахс ўзининг шахсий қонунига ега бўлиб, умимий ҳуқуқ нормаларини қўллаш орқали бу қонун-қоидалар бир хиллашади. Масалан, бир давлатдаги қонунчилик тизими бошқа давлатдаги қонунчилик тизимидан қисман ёки бутунлай фарқ қилади. Чунки ҳар бир давлат ўз суверинтети остидаги ҳудудда ҳуқуқий тартиботни амалга ошириш учун норма ижодкорлигини амалга оширади. Чет ел қонунчилиги нормалари ва миллий қонунчилигимизда мавжуд бўлган нормаларни бир-бирига мувофиқлаштиришда Халқаро хусусий ҳуқуқ алоҳида ҳуқуқ тармоғи сифатида намоён бўлади. Халқаро хусусий ҳуқуқ бир давлатнинг чет давлат жисмоний шахслари ва юридик шахслари ўртасида вужудга келадиган олди-сотди, шартнома, тижорат, суғурта, кредит, қарз, лизинг, ҳисоб-китоб муносабатларини тартибга солади. Бундай фуқаролик муносабатлари жуда кенг доирада бўлиб никоҳ қуриш, фарзандликка олишдан тортиб мерос масалаларигача бўлган муносабатларни ўз ичига қамраб олади. Ушбу фан соҳасига кириб келувчи бўлажак ҳуқуқшунослар Халқаро хусусий ҳуқуқнинг таркибий қисмини фуқаролик ҳуқуқи соҳаси билан ўхшаш тарзда тасаввур қилишади. Иккала ҳуқуқ соҳасининг объекти ҳам шахсий, мулкӣ ва номулкий муносабатларни

тартибга солади, бироқ ҳалқаро хусусий ҳуқуқдаги фуқаролик муносабатлари чет ел элементи билан мураккаблашиб боради.

Амалиётда суд ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар чет ел элементи билан мураккаблашган муносабатлардан келиб чиққан низоли ишларни кўриб чиқиш жараёнида уларнинг олдида қуйидаги саволларга жавоб бериш зарурати туради, яъни бу муносабатлар қайси ҳуқуқ нормаси билан тартибга солинади ва масалани ҳуқуқий тартибга солувчи орган низони ҳал қилишда қайси давлат қонунчилигига асосланиши лозим. Юқорида кўрсатилган муносабатларнинг тартибга солиниши зарурати махсус турдаги ҳуқуқ нормаларини-ҳар қандай давлатнинг халқаро хусусий ҳуқуқ асосини ташкил қилувчи коллизия ҳуқуқ нормаларини қўллашни тақозо қилади.

Халқаро хусусий ҳуқуқда субъектларнинг турли давлат фуқаролигига мансуб бўлиши, объектларнинг турли давлат ҳудудида жойлашган бўлиши, юридик фактни муайян давлат ҳуқуқи орқали баҳоланиши ушбу соҳани мураккаблашган муносабатларни тартибга солишидан далолат беради. Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши бир давлатнинг ҳуқуқий нормалари бошқа давлат ҳудудида қўлланилиши мумкин бўлган ҳолатларни юзага келтиради. Давлатлар бу нормаларни суд амалиётида қўллашда халқаро шартномаларга ёки ички давлат қонунларига асосланади. Ушбу фан соҳасининг халқаро оммавий ҳуқуқдан ажратиб турувчи ўзига хос жиҳати ҳам ички давлат қонунчилигини юридик манба сифатида эътироф этилиши ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига нисбатан татбиқ қилишда асосан фуқаролик кодексидаги нормаларга асосланамиз. Масалан Кўчмас ва кўчар мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳамда бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Мол-мулкнинг кўчмас ёки кўчар ашёларга мансублиги, шунингдек мол-мулкнинг бошқача юридик баҳоланиши ана шу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Яъни асос вужудга келиши учун содир бўлган ҳолат ёки ҳаракат қайси давлат ҳудудида жойлашган мулк билан боғлиқ бўлса, ўша давлат қонунчилиги билан тартибга солинади. Бу мулк билан боғлиқ бўлган низоли вазият Ўзбекистон Республикаси суди томонидан кўриб чиқилиши мумкин, бироқ мулкнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари мулк жойлашган давлат қонунчилиги (*Lex rei sitae*) билан ҳал этилади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, халқаро шартномалар халқаро хусусий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда катта аҳамият касб этади. Масалан, МДҲ давлатлари ўртасида тузилган оилавий ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ва фуқарлик, ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида Минск конвенсия фуқаролар ва бошқа шахсларга уларнинг шахсий, мулкӣ ва номулкий ҳуқуқларининг ишончли ҳуқуқий ҳимоясини таъминлашга ёрдам беради. Шунингдек, конвенсияда жиноят, фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича судда иш юритиш, суд

қарорларини тан олиш ва ижро етиш билан боғлиқ масалаларда ўзаро ҳуқуқий ёрдам назарда тутилган.

Чет эл ҳуқуқи нормасини қўллаш, маълум бир давлатнинг ички ёки миллий ҳуқуқий тартиботи учун одатий бўлмаган муносабатларга нисбатан жумладан, бир давлат ҳудудидан ташқарида юзага келадиган, хусусан халқаро-хусусий ҳуқуқда қабул қилинганидек, чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатлар доирасида амалга оширилади.

Чет ел давлати қонунчилиги Ўзбекистон республикасида тўғридан-тўғри қулланилавермайди. Чунки ҳар бир давлат қонунчилиги бир-биридан фарқ қилади. Масалан никоҳни қайд етиш асослари дунё давлатларида турлича амалга оширилади. Францияда никоҳ келин ва кувёнинг ота-оналари ўртасида ўзаро келишув асосида тузилади. Яъни никоҳ тузишда ота-онанинг розилиги талаб қилинади. Мексика, Франция, Аргентина, Норвегия давлатларида бир жинсли шахслар ўртасидаги никоҳга рухсат берилган. Малазия, Покистон, Бирлашган араб амирлиги каби давлатлар қонунчилигида еса кўп хотинликка (полйгамй) га рухсат берилган. Осиёнинг баъзи давлатларида амакиваччалар ўртасидаги никоҳга ҳеч қандай тақиқ мавжуд емас. Бундай никоҳларни тан олмаслик учун ягона ҳуқуқий асос оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ бўлиши мумкин. Бироқ, юридик адабиётларда, чет ел ҳуқуқини қўллаш оммавий тартиб тўғрисидаги концепцияга зид келган тақдирда тегишли давлат ҳуқуқи қулланилади дейилган. Ўзбекистон Республикасида никоҳ масалаларини тартибга солишда миллий қонунчилигимиз чет ел давлатининг моддий нормаларига қандай муносабат билдиради? Ушбу саволга ҳуқуқий асосга таяниб жавоб берадиган бўлсак Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 235-моддасига еътибор қаратамиз. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида, бошқа давлат ҳудудида ўша давлатнинг қонунчилигига риоя қилинган ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўртасида тузилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасида тузилган никоҳлар, агар ушбу Кодекснинг 16-моддасида назарда тутилган никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар бўлмаса, Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб эътироф этилади. Яъни 16-модда никоҳланувчилардан лоақал бирининг бошқа шахс билан никоҳи бўлмаслиги, насл-насаб жиҳатидан туғри туташган қариндош (бунинг ичига ўғай ака-ука ва опа-сингиллар ҳам киради) бўлмаслиги, муомлага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасидаги никоҳга йул қуйилмаслиги каби талабларга риоя етилишилиши кераклигини назарда тутати. Никоҳга кириш шахснинг шахсий қонуни бўлганлиги сабабли чет ел фуқароларининг бошқа давлат ҳудудида уша давлат қонунларига асосланиб тузилган никоҳи тан олинади. Бу масалада тарафлар бошқа давлат субъекти бўлиши муҳим рол ўйнайди. Чет ел ҳуқуқини тўғри қўллаш ва уларга тўғри ҳуқуқий баҳо бериш масалалри алоҳида ўрин тутати. Тўғри

хуқуқий баҳо бериш еса халқаро хусусий низоларга адолатли хал етишга хизмат қилади. Амалдаги қонунчилигимизда мамлакатимизда чет эл хуқуқини қўлланиши Ўзбекистон Республикасининг хуқуқ-тартиботи асосларига (оммавий тартибга) зид келадиган ҳолларда чет эл хуқуқи қўлланилмайди деб белгилаб қўйилган.

Оммавий тартиб концепцияси француз юристлари томонидан чуқур ва батафсил ишлаб чиқилган бўлиб, бу концепция номланишининг ўзида акс эттирилган халқаро ва миллий амалиёт асосан *ordre public* француз хуқуқидан келиб чиққан. Масалан, Франция Фуқаролик кодексида хусусий келишувлар ва битимлар тузишда оммавий тартиб билан боғлиқ қонунлар бўзилганлиги ҳолати аниқланса шахслар ўртасидаги ҳар қандай келишув ҳақиқий эмас деб топилади. Бу норма бир пайтнинг ўзида чет эл қонунларини қўллаш билан боғлиқ вазиятларга нисбатан тарғиб қилиб келинмоқда. Бирлашган Араб Амирликларининг қонунчилигида оммавий тартиб концепцияси жамоат тартиби терминига кўчган. Яъни жамоат тартиби шахсий мақомга оид, никоҳ, мерос ва насл-насаб, шунингдек, суверенитет, савдо эркинлиги, моддий бойликларнинг айланиши билан боғлиқ масалалар, ислом шариати характерли қоидалари ва асосий принципларига зид бўлмайдиган тарзда хусусий мулк қоидалари ва жамият асос соладиган бошқа қоидаларни ўз ичига олади. Жамоат тартиби ислом шариат қоидалари асосида вужудга келиб ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи норма сифатида қонунчиликка киритилган. Ушбу тавсифда, миллий хуқуққа зид бўлган ҳолларда қўлланилиши мумкин бўлмаган чет эл хуқуқига урғу берилади.

К.Синдаров ва Қ.Мусаевнинг таъкидлашича, Хуқуқ-тартибот хуқуққа асосланган, қонунийлик ғояси ва принципларини амалга оширилиши натижасида шаклланган, ижтимоий муносабатлар билан тартибга солинган қонуний хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. Хуқуқ-тартибот асослари жамият ва давлат учун энг муҳим нормалар конституциявий тузум, хуқуқ, эркинликлар, соғлиқни сақлаш, фуқаролар ва умуман давлат хавфсизлиги асосларини мустаҳкамловчи ҳамда муҳофаза қилувчи принциплар тушунилади. Европа давлатлари қонунчилигида жамоат тартиби жамиятда шаклланган одамлар ўртасидаги муносабатлар тизими, ўзаро хулқ-атвор ва жамият ҳаёти қоидалари, амалдаги қонунлар, урф-одатлар ва анъаналар, шунингдек, ахлоқий меъёрларни ўз ичига олади. Жамоат тартиби ижтимоий нормаларни амалга ошириш натижасида ривожланадиган ижтимоий муносабатларнинг бутун йиғиндиси тизимини ифодалайди: хуқуқий нормалар, ахлоқий нормалар, жамоат ташкилотлари нормалари, ноқонуний урф-одатлар, анъаналар ва маросимлар нормалари. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида жамоат тартиби ёки оммавий тартиб тушунчаси ва уларнинг чек-чегараси алоҳида бир қонунда белгилаб берилмаган. Хуқуқ-тартибот асоси сифатида Республикамиз ҳудудида амалда бўлган қонунларни тушинишимиз мумкин.

Судлар оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳни қўллашда енг кўп учратадиган ҳолат ҳозирги кунда 15 та давлат томонидан, хусусан Буюк Британия, Исландия, Швеция, Норвегия, Дания, Нидерландия, Франция каби давлатларда қонунийлаштирилган, бир жинсли шахсларнинг никоҳларни қонунчилик асосида анъанавий никоҳлар қаторига қўшилганлигидир. Юқоридаги 15 та давлатни биринчи тур давлатлари деб ҳисобласак, иккинчи тур давлатлари бир жинсли шахсларнинг никоҳда бўлишини қонун билан тақиқлаб қўяди, аммо чет елда никоҳдан ўтган бир жинс вакиллари никоҳини тан олади. Хусусан, Россия Федерациясида 2018 йил икки жинсли еркак ўртасидаги никоҳ тан олинган. Учинчи тур давлатларининг ҳуқуқ тизимида бир жинсли шахслар ўртасида никоҳ тузиш ва уни мамлакат ҳудудида тан олиш тақиқланган. Учинчи тур давлатлари қаторида Ўзбекистон Республикасида ҳам бир жинс вакиллари никоҳи ахлоқий бузуқлик сифатида қораланади.

«Халқаро оммавий тартиб» концепциясининг мазмунига кўра, агар чет эл қонуни мазкур давлатнинг оммавий тартибига зид бўлса, уни қўллашга йўл қўйилмайди. Ушбу концепциянинг энг мураккаб томони шундаки, ҳеч қандай вазиятларда четлаб ўтиш мумкин бўлмаган ва ҳеч нарсага қарамасдан қўлланиши лозим бўлган оммавий тартибни таъминловчи қонунлар доирасини белгиланмаган. Хулоса қилиб айтганда, Австрия, Венгрия, Полша, Руминия, Чехия, Словакия давлатларида ишлаб чиқилган коллизия ҳуқуқ кодекси Ўзбекистон Республикасида ҳам ишлаб чиқилиши зарур. Ушбу ҳолат бевосита мазкур соҳадаги ҳуқуқни қўллаш амалиётини тўғри шакллантириш имкониятини яратади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ;

1. Халқаро хусусий ҳуқуқ: Дарслик./Муаллифлар жамоаси//Й.Ф.Д., дотс И.Рустамбеков умумий таҳрири остида. Т.: ТДЮУ, 2019. - 354 бет
2. Зульфугарзаде Т. Э. Международное частное право: Хрестоматия. — Москва: Информационно-ресурсный центр современного образования, 2008. — С. 1520
3. Фуқаролик кодекси; <https://lex.uz/docs/180552>
4. Оила кодекси; <https://lex.uz/acts/104720>
5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарҳ; <https://www.osce.org/files/f/documents/5/a/106233.pdf>
6. <https://www.xabar.uz/huquq/kollizion-huquq-kodeksi-u>
7. <https://inlibrary.uz/index.php/issuesimproving/article/download/12591/13078/13372>
8. <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/download/2153/2394/8119>
9. <https://staff.tiame.uz/storage/users/426/presentations/lkXBa78dPKiCuV44wP7DQCDBe4EZPEEvP4SxVb.pdf>